

כופין על הצדקה

אלאור ויזן

ראשי פרקים:

א. מבוא

ב. פשט הסוגייה והסברה

ג. מצוות שמתן שכרן בצידן

ד. ירידה לנכסים לכפיית צדקה

ה. העמקה וסיכום

א. מבוא

המשנה בדף ז ע"ב במסכת בבא בתרא עוסקת ביכולת של חברה לכופף את היחיד על צרכים מסוימים שיש לה (דוג' - בני חצר כופין לבנות בית שער, בני עיר כופין לבנות חומה).

כחלק מהדיון בגמרא על אפשרויות הכפייה שיש לחברה על היחיד, מתגלגלת הגמרא לעסוק בחיובים שונים, וביניהם ביכולת של החברה לכופף את היחיד להיות שותף במעשי הצדקה של בני העיר.

במאמר נברר האם באמת יכולים בני העיר לכופף אדם לתת צדקה, האם אפשר לכופף כל אדם שגר בעיר, באלו דרכים יכולה להתבצע הכפייה, והאם בכלל וכיצד ניתן לקיים כפייה זאת בימינו.

ב. פשט הסוגייה והסברה

עיקר הדיון בגמרא מתבצע בדף ח ע"ב:

תנו רבנן קופה של צדקה נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה - נגבית בשנים שאין עושים שררות על הצבור פחות משנים ומתחלקת בשלשה כדיני ממונות, תמחוי [=כסף לאוכל] נגבית בשלשה ומתחלקת בשלשה שגבויה וחלוקה שוים, תמחוי בכל יום קופה מערב שבת לערב שבת, תמחוי לעניי עולם קופה לעניי העיר, ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה ולשנותה לכל מה שירצו, ורשאים בני העיר להתנות על המדות ועל השערים ועל שכר פועלים ולהסיע

על קיצתן. אמר מר אין עושין שררות על הצבור פחות משנים - מנא הני מילי אמר רב נחמן אמר קרא (שמות כח, ה) "והם יקחו את הזהב" וגו' - שררות הוא דלא עבדי הא הימוני מהימן! מסייע ליה לרבי חנינא דאמר רבי חנינא מעשה ומינה רבי שני אחין על הקופה. מאי שררותא? דאמר רב נחמן אמר רבה בר אבוחה לפי שממשכנין על הצדקה ואפילו בע"ש, איני והא כתיב (ירמיה ל, כ) "ופקדתי על כל לוחציו", ואמר ר' יצחק בר שמואל בר מרתא משמיה דרב ואפי' על גבאי צדקה?! לא קשיא- הא דאמיד הא דלא אמיד-כי הא דרבא אכפיה לרב נתן בר אמי ושקיל מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה.

מסיפא דגמרא עולה באופן מובהק היכולת של גבאי הצדקה לכופף על מתן הצדקה, עד כדי כך שאפילו אם הוא בא בערב שבת, בזמן שבו יכול בעל הבית לטעון שאין לו פנאי כרגע להתעסק במתן הצדקה, יכול הגבאי למשכן אחד מחפציו של בעל הבית כדי לכסות את חובו למכסת הצדקה.¹

הגמרא אמנם תמהה, שהרי כתוב שהקב"ה עתיד לפקוד את מי שלוחץ את ישראל, ואפילו את גבאי הצדקה, אז איך אפשר להבין את הרשות שניתנה להם לכפות על מתן צדקה?!

מתרצת הגמרא שיש הבדל בין אנשים אמידים, שאותם ניתן לכפות על מתן צדקה, לבין אלו שלא, ואף מביאה חיזוק לחילוק זה ממעשהו של רבא בכפייתו על רב נתן בר אמי.

עד כאן מפשט הגמרא עולה בבירור המסקנה שיש יכולת ביד בני העיר לכפות על הצדקה, ובלבד שיהיה זה מאנשים אמידים המסוגלים לשאת בנטל ועם זאת להמשיך לחיות בנחת כלכלית.

ממילא עולה השאלה - מה מגדיר אדם כאמיד?

בטרם נעסוק בשאלה זו, נפנה לקושי אחר שמעלים הראשונים על מסגרת הכפייה, שלכאורה נראית מוסכמת על כולם.

1 ועיין בדברי הרש"ש הקובץ שיעורים בסוגיין, שמסביר שלמרות שהלימוד על הכפייה נעשה מהמשכן, ובמשכן לא היה מקום לכפות, שהרי כתוב "כל איש אשר ידבנו ליבו", עדיין אפשר ללמוד מהחייב לתרום מחצית השקל לבגדי כהונה, שעליהם כן ממשכנין, וממילא אפשר ללמוד מהם את האפשרות לכפות על הצדקה.

והנצי"ב (העמק שאלה על פרשת תרומה שאילתא סב, א) הסביר שאמנם התנדבו, אך אם לא היו מתנדבים, הייתה אפשר לכופף אותם לתת.

ג. מצוות שמתן שכרן בצידן

תוס' (ד"ה "אכפיה") מקשה – הרי אסור לכפות על מצוות עשה שמתן שכרן בצידן (חולין קי ע"ב), וצדקה היא מצווה שמתן שכרה בצידה², אז איך הגמרא אצלנו מתירה לכפות על מתן צדקה?!

קושייתו של תוס' נשענת על מספר הנחות יסוד:

- הכפייה במצוות הצדקה היא מדין כפייה על המצוות.
- מצוות עשה שמתן שכרן בצידן אין כופין עליהן.
- צדקה היא מצוות עשה שמתן שכרה בצידה.

תוס' מביא ארבעה תירוצים לקושייתו-

1. ר"ת מסביר שהכפייה האסורה במצוות שמתן שכרן בצידן היא כפייה פיזית, דוגמת מלקות, אבל כפייה בדברים, דוגמת חרם או איומים מותרת, ומביא ראיה לדבריו מכתובות נג א.

2. מוסיף ר"ת ומציע שבני העיר הם אלו שקיבלו על עצמם את אפשרות הכפייה על הצדקה, וניתן להבין שעשו זאת כדי לחייב זה את זה גם בזמנים בהם פתיחת הכיס והלב תהיה קשה עליהם. כפייה זו יכולה להיות מדין מס, מדין חוב ממוני-חברתי או מדין כפייה ממש.

3. ר"י מתרץ אחרת ומסביר שבגביית צדקה ניתן לכפות מכיוון שיש בה איסור לאו מלבד מצוות העשה שבה, שהרי באותם פסוקים שבאים להקשות על הצדקה ששכרה בצידה, כתוב גם "לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ את ירך מאחיך האביון", והכפייה מצד איסור הלאו שבמעשה הצדקה.³

4. ריצב"א מסביר אחרת לחלוטין, ואומר שבית דין לא נענשו אם לא כפו על מצווה כזאת, אך אין זה אומר שהם לא יכולים לכפות על מצווה כזאת.⁴

2 דברים טו, ז-יב – "כי יהיה בך אביון... פתוח תפתח את ירך לו... כי בגלל הדבר הזה יברכך ה' אלוקיך..."

3 ניתן להבין שהכפייה היא מדין אפרושי מאיסורא, או שהלאווין מחריגים את העשה הזה מהכלל. וכן מסביר הש"ך.

4 וחולקים האם בית דין צריכים לכפות על הצדקה למרות שלא חייבים (מהר"ם), או שהם רשאים לעשות זאת, אך אין חובה בדבר (סמ"ע).

5 יש לשים לב לעובדה שבתירוצים הראשון והשני ר"ת מקבל את הקושייה, ומסביר אחרת את עניין הכפייה, בתירוץ השלישי ר"י מוסיף על הנחות היסוד, ובתירוץ האחרון ריצב"א משנה אחת מהנחות

ישנם עוד מספר ראשונים שתירצו את קושייתו של תוס' -

הרש"ש בחידושו מתרץ, מתוך דיוק בפשט הפסוקים, שהשכר לא ניתן על מצוות הצדקה, אלא על העובדה ש"לא ירע לבבך בתיתך לו", וממילא על הצדקה עצמה אין שכר, ומותר לכפות עליה.

הפורת-יוסף מוסיף פה עיקרון אחר על הנחות היסוד הנ"ל, ואומר שבמצוות צדקה אתה מחסיר מהעניים, וממילא מפיל על שאר בני העיר צורך לשלם גם על החלק שלך, ומכיוון שיש במעשיך פגיעה קולקטיבית, מותר במקרה כזה לבי"ד לכפות אותך לתת את חלקך לעניים.

תירוץ נוסף מביא המנחת חינוך (תעט, ג), ומסביר שבגלל שלא בכל פעם שמוזכרת מצוות צדקה מובא מתן שכרה בצידה, וזאת בניגוד לדוגמא למצוות כיבוד הורים שבכל פעם שהיא מוזכרת מובא מתן שכרה בצידה, ממילא צדקה לא ממש נחשבת מצווה שמתן שכרה בצידה, ומותר לכפות עליה.⁶

ריטב"א בקידושין (עו ע"ב) מתרץ שבי"ד יכולים לכפות אדם רק אם הוא נדר לתת. תירוץ זה דומה לתירוץ של ר"ת בו הכפייה היא מגורם חיצוני שהוא לא עצם מצוות הצדקה, אלא שכאן מוחלף הגורם החיצוני לנדר של האדם עצמו ולא לחיוב מצד תקנות הקהל.

ריטב"א בכתובות (מט ע"ב) מוסיף טעם נוסף, ואומר שבגלל מחסורם של עניים במצוות צדקה רשאים לכפות. בתירוץ זה הוא מערער על הנחות היסוד של תוס'.

בעל המאור (ב"ק לו ע"ב, יח ע"ב בדפי הרי"ף) מתרץ אחרת, ומסביר שיש שני סוגי כפייה -

יש כפייה על המצוות, ויש כפייה על תקנות העיר, ואפשר לכפות על הצדקה אם היא חלק מגדרי חיוב בני העיר.⁷ הסבר זה מסתבר לאור מה שאומר תוס' בד"ה "ולשנותה", בו הוא מתיר לשנות את כספי הצדקה לכל שימוש שמועיל לבני העיר,

היסוד.

יש לציין שתוס' במקומות אחרים (חולין קי ע"ב, כתובות מט ע"ב) לא הביאו את דברי הריצב"א - מכיוון שבדבריו יש חידוש גדול בגדרי כפייה, וייתכן שלא כולם מסכימים לחידושו.

6 לענ"ד ניתן גם להסביר, מתוך דיוק בפשט הפסוקים, שהשכר הוא בכלל על הלוואה ולא על צדקה.

7 ניתן לדייק זאת מהעובדה שד"ה של תוס' הוא "אכפיה" על מעשה הכפייה של רבא, אבל לא על "ממשכנין על הצדקה", משמע שאפשר למשכן על הצדקה כחלק מתקנת בני העיר.

כי מראש הכסף נגבה מתוך הסכמת בני העיר, ממילא יכולים לשנותו לכל דבר שירצו.

על הסבר זה מקשה מהרש"א, ושואל שאם אכן כך למה תירצו על שאלת הגמרא "ופקדתי על כל לוחציו... הא דאמיד הא דלא אמיד", היה אפשר לתרץ אם בני העיר קיבלו עליהם או לא?⁸

וסיים דבריו ואמר ש"יש ליישב".⁸

רמב"ם בהלכות מתנות עניים (פ"ז ה"י) מביא את האפשרות לגבות מהאדם בכפייה את הצדקה, ולא מזכיר בכלל את עניין הכפייה על המצוות שמתן שכון בצידן.⁹ וכן מובא ברי"ף, ברא"ש ובקיצור פסקיו (א, ל).

שו"ע (יו"ד רמח, א-ב, רנו, א) פסק כרמב"ם, והרמ"א לא השיג עליו שם.¹⁰ אולם יש להעיר שהרמ"א לגבי דין השבת העבוט (ח"מ זז) מביא את סברת הריצב"א.

ממכלול התשובות שלעיל, ובמיוחד מדעותיהם של ר"ת, הפורת יוסף ובעל המאור, ניתן להסיק שיש משקל רב לדעת הקהל מהם גובים את המס ולהחלטותיהם. מתוך מסקנה זו נלע"ד לומר שאף הגדרת אדם מסוים כאמיד זו החלטה שתלויה בדעת הקהל ובמצבם הסוציו-אקונומי של בני העיר.¹¹

ד. ירידה לנכסים לכפיית צדקה

על גבי פסיקת ההלכה הזו נשאלת השאלה האם מותר לכפות בימינו? האם מותר לרדת לנכסי אדם כדי לגבות מהם למתן צדקה? ואם אכן ירדו לנכסיו, האם מעשה זה נחשב כמצווה?

- 8 ועיין בדקדוק בדברי ר' שמואל רוזובסקי בשיעוריו (קעו), שתירץ שם את שאלת המהרש"א.
- 9 ניתן להסביר שרמב"ם סובר כתירוציהם של הרש"ש, הפורת-יוסף והמנחת-חינוך, שכלל לא סוברים שיש פה מצוות עשה שמתן שכרה בצידה, אלא זו מצוות עשה רגילה, ממילא אפשר לכפות עליה. ועיין בפירוש הרב"ז שם.
- והרש"ש אכן מביא שמצא שכן מסביר המשנה למלך על הרמב"ם בהלכות עבדים פ"ג ה"ד. מן הראוי לשים לב שבפסקו סותר רמב"ם את תירוצו הראשון של תוס'.
- 10 הש"ך והגר"א הבינו שהרמ"א הבין במצוות צדקה כתירוצו של ר"י בתוס', וכן נראה מהדרכי-משה שם.
- 11 וכך נראה במפורש מרש"י בגיטין (נב, ע"ב ד"ה "ולא אמיד"), שמסביר שאדם עשיר נקרא אמיד משום ש"סתם עשיר אומדים אותו בני אדם זה ככה וזה ככה". ועיי"ש להרחבה. וכן נראה מפשט לשון השו"ע.

מקור הדיון הוא במסכת כתובות (מח ע"א), שם מביאה הגמרא שני מקרים שעליהם חלים שני דינים שונים-

ואמר רב חסדא אמר מר עוקבא- מי שנשתטה בית דין יורדין לנכסיו וזנין ומפרנסין את אשתו ובניו ובנותיו ודבר אחר, א"ל רבינא לרב אשי מ"ש מהא דתניא מי שהלך למדינת הים ואשתו תובעת מזונות בית דין יורדין לנכסיו וזנין ומפרנסין את אשתו אבל לא בניו ובנותיו ולא דבר אחר?! א"ל ולא שאני לך בין יוצא לדעת ליוצא שלא לדעת! מאי דבר אחר? רב חסדא אמר זה תכשיט, רב יוסף אמר צדקה, מ"ד תכשיט כ"ש צדקה, מ"ד צדקה אבל תכשיט יהבינן לה דלא ניחא ליה דתינוול.

מהגמרא הנ"ל רואים שיש הבדל בין מציאות שבה אדם בוחר להימנע מקיום חובותיו לבין מציאות שבה אדם נקלע לסיטואציה שבה הוא לא יכול לקיים את חובותיו. אדם שבוחר להימנע מקיום חובותיו הבסיסיים, ייתכן ויבחר להימנע גם מקיום מצוות צדקה. לעומתו, אדם שמקיים את חובותיו הבסיסיים ונקלע בעל כורחו למציאות שבה הוא לא יכול לשלם, הנחת היסוד היא שהוא ירצה לתת צדקה, אף אם הוא לא יכול להביע את רצונו כעת.

רב חסדא, שמפרש את הביטוי "דבר אחר" כתכשיט לאישה, מכריע שאם אדם בוחר להימנע מלתת לאשתו, ק"ו שימנע מלתת צדקה לעניים. לעומתו רב יוסף, שמפרש את הביטוי "דבר אחר" כצדקה, סובר שאמנם לא ניתן צדקה מממונו של אדם, אבל כן נדאג לאשתו, "דלא ניחא ליה דתינוול".

רמב"ם בהלכות מתנות עניים (פ"ז ה"י) פוסק שיורדים לנכסיו של אדם בפניו ואף מכין אותו כדי לכופו לתת צדקה, וכך גם המאירי בסוגיין (ד"ה "אע"פ"). ניתן להסביר פסיקה זאת מתוך הנחת היסוד של הגמרא, שסתם אדם שממלא את חובותיו הבסיסיים ירצה לתת צדקה.

בעל המאור (ב"ק לו ע"ב) חולק וסובר שלא יורדים לנכסים, וכן סובר הרשב"א (כתובות מט ע"ב ד"ה "כי").¹²

כפי שראינו לעיל, השו"ע פוסק כרמב"ם.

הכסף משנה על הרמב"ם בהלכות נחלות (פ"יא ה"א) שואל מניין הסיק הרמב"ם לפסוק כרב חסדא בברייתא¹³, שהרי יכול לפסוק כמותו בדברי מר עוקבא, ואז מניין

12 ועיין בר"ן על הרי"ף בכתובות יח ע"א מדפיו ד"ה "ועל כרחיה" להרחבת המחלוקת.

13 פוסק כרב חסדא ולא כרב יוסף מכיוון שהוא בעל המימרא המקורית שעברה אליו ממר עוקבא.

לנו שאפשר לכפות על הצדקה?! ומתרץ בשני תירוצים שאפילו אם נפסוק כרב חסדא בדברי מר עוקבא, עדיין נוכל לכוף על הצדקה.

בתירוץ הראשון מסביר שנח לו לאדם שירדו לנכסיו כדי לתת צדקה, כי באמת בפנימיותו הוא רוצה בזה.

בתירוץ השני מסביר שנכסיו משועבדים לצדקה, ממילא מותר לרדת ולקחת מהם, כי יש עליהם כביכול בעלות של העניים.

אפשרות נוספת לתרץ היא בדרכו של קצות החושן (רצ, ג), שמביא את דברי הרמב"ן (סוף פרק בתרא דב"ב, קעה ב, ד"ה "הא דאמר"), שסובר שמותר לרדת לנכסיו של אדם כדי לכוף אותו לקיים מצוות צדקה בשביל לתת לעניים. מתוך דברי הרמב"ן יוצא גדר חדש למצוות צדקה, והוא שעצם זה שהכסף עובר לעניים בזה מתקיימת מצוות צדקה, ואז יוצא שמחלוקתו עם שאר הראשונים היא בהגדרת מצוות צדקה, האם היא שיהיה לעני כסף, או לעשות אותנו גומלי חסדים. הקצות עצמו מקשה על הרמב"ן, ושואל איך סברתו של הרמב"ן מיישבת את הכפייה על מי שנשתטה, הרי הוא פטור מן המצוות, ואז ממילא גם אם נסבור שמקיים מצווה בזה שכספו עובר לעניים, הוא לא היה חייב בה מלכתחילה?! אלא שסובר הקצות שחייב להיות שהירידה לנכסים היא מצד שעבוד נכסים, ולא רק מדין כפייה על המצוות, ובוה בעצם מצרף את תירוצו השני של הכסף משנה לתירוצו של הרמב"ן.¹⁴

הגהות המחנה אפרים על הרמב"ם (שם) מקשה על הקצות, ושואל הרי גם שיעבוד נכסים הוא מכח העובדה שיש לו חיוב במצווה, כך שעדיין נשאר קשה במקרה של אדם שנשתטה!?

מציע הקהילות יעקב שהגבייה מהשוטה היא מצד חיוב בני העיר, ולא מצד מצוות צדקה.

הסברו של הרדב"ז על יכולת הכפייה מחזקת את הסברו של הקהילות יעקב. הרדב"ז מסביר ששיעבוד הנכסים הוא ייחודי למצוות צדקה למילוי צרכי העניים, מכיוון שהחוב הממוני קודם למצוות הצדקה, וממילא משקל החיוב של מצוות הצדקה הוא גדול מכל מצווה אחרת, וניתן לכוף עליה בשיעבוד נכסים באופן ייחודי. ניתן לראות לסברא זאת ביסוס בשו"ת בניין ציון סימן פה, וכן רמז בפירוש

14 הקצות לא נתלה בתירוץ הראשון של הכס"מ אלא בתירוץ השני מכיוון שסובר שזכין לאדם, ולא זכין מאדם, כלומר אני לא יכול לזכות לאדם ע"י לקיחה של משהו ששייך לו.

המלבי"ם על התורה על פסוקי מצוות צדקה (דברים טו, יא), שם נראה שהמילה צדקה באה מלשון עשיית צדק.

מכלל דברינו יוצא שאכן יש מצווה בכך שהכסף של אדם ניתן לעניים אף שלא ברצונו, בין אם זה מתוך הבנה שבאמת בפנימיותו הוא אכן רוצה בזה, ובין אם הכפייה באה רק להשיב את הנכסים לבעליהם המקוריים, העניים.

ה. העמקה וסיכום

בסוגיית כפייה על הצדקה ראינו שיש חובה על האדם לתת מכספו לעניים¹⁵, ואף אפשר לכוף אותו לעשות זאת אם מצבו הכלכלי מתאים לכך.

בתחילה דנו בנתינת הצדקה מצד חובת האדם. את ה"בעייה" שהתעוררה לנו בהתנגשות עם הכלל של "מצוות שמתן שכרן בצידן", שלכאורה מונע את יכולת הכפייה על צדקה, עקפנו בשתי דרכים:

1. הסבר שמשנה את הגדרות הכלל על "מצוות שמתן שכרן בצידן", כלומר משנה או מגדיר אחרת את חיובי המצווה (הסברו של ר"י בתוס', רש"ש, מנחת חינוך וריטב"א בכתובות).

2. הסבר שמשנה את חיוב הכפייה, כלומר משנה או מגדיר אחרת את חובות האדם לחברו בעיר (שני הסבריו של ר"ת בתוס', הסברו של ריצב"א בתוס', פורת-יוסף, ריטב"א בקידושין ובעל המאור בב"ק).

אנו רואים בעצם בשתי הגישות הללו תפיסות שונות לשאלה מהו הערך המרכזי ומהו הערך המשני בהתנגשות ביניהם:

1. לסוברים שהשינוי בהגדרות מתבצע בחיובי המצווה על מנת להשאיר את ערך הכפייה כפי שהוא, אנו רואים את מתן החשיבות לערך הערבות ההדדית והאנושיות על פני החובה הלכאורה טכנית לקיום מצוות הצדקה.

2. לסוברים שהשינוי בהגדרות מתבצע בכפייה על מנת להשאיר את ערך מצוות הצדקה כפי שהוא, אנו רואים את מתן החשיבות לערך הציווי האלוקי על פני הרגשות האנושיים הבסיסיים.

15 המקור לדבר נמצא בגמרא ב"ב דף ח ע"א ד"ה "וכמה יהא בעיר ויהא כאנשי העיר", שם מוגדרים חובותיו של תושב בעיר ע"פ משך הזמן בו הוא מתגורר בעיר. והדברים לא הובאו כאן במלואם מפני קוצר היריעה, ועיי"ש להרחבה.

מתוך הבנה שאף צד לא קורא לביטול מוחלט של הצד השני, ניתן להבין שכל צד רואה חשיבות בחברו, ונקודת ההתנגשות במצוות הצדקה מתרחשת בויכוח על השאלה "מי במרכז" כשאני בא לתת צדקה, האם הרגשות האנושיים או הציווי האלוקי?!

ניתן לראות המשך למחלוקת זו גם בדיון ההמשך על האם קיום מצוות צדקה ע"י כפייה עולה כמצווה.

שני הצדדים באים לידי ביטוי בשני תירוציו של הכס"מ, כאשר בתירוץ הראשון ניתן לראות שהצד האנושי-הומאני הוא זה שמסביר שבאמת כל אדם בפנימיותו רוצה לתת כסף לצדקה, ואילו בתירוץ השני הצד הכפייתי-מצוותי הוא זה שמעניק לעניים מראש בעלות על נכסיו, ולכן הם משתעבדים לצדקה.

תירוצו של הקהילות יעקב המחוזק על ידי שיטתו של הרדב"ז יוצר מעין שילוב בין הגישות, ומסביר שאכן יש צד של כפייה במצוות הצדקה, אך זו כפייה שבאה ע"י החלטה פנימית של בני העיר, מה שאומר שהכפייה היא מעין נקודה ארכימדית שמעגנת את האדם להיות מחויב לטבע הפנימי שלו.

"כי ידעתי למען אשר יצנה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך, יהנה לעשות צדקה ומשפט..."